

lijvige studies. Van Patrick van Schie verscheen in 2005 *Vrijheidsstreven in verdrukking* over de geschiedenis van de liberale Vrijheidsbond, waarin hoofdpersoon B.D. Eerdmans uit Van Driels proefschrift (eveneens uit 2005) figureert als geharnast bestrijder van de vrijheid van onderwijs. In het in december 2007 verdedigde proefschrift *Om de democratie* van Meine Henk Klijsma, over de geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond, is de godsdienstige vrijzinnigheid vooral een verklaringsgrond voor de spreiding van de electorale aanhang van de VDB.³ In de uitgebreide behandeling door Klijsma van de voorgeschiedenis van de VDB komt het protestantse modernisme nauwelijks aan bod. Het proefschrift van Buitenwerf (eerder in 2007 verdedigd) had daar goede diensten kunnen verlenen. Buitenwerf stelt immers dat veel moderne predikanten een conservatieve maatschappij-opvatting huldigden, waarin een sterk standsdenken naar voren kwam. Een aantal sociaal-liberale voormannen mocht dan wellicht een vrijzinnige godsdienst beleven, van een vrijzinnige kring, een zuil zo men wil, waarin godsdienstige en politieke denkbeelden samenvielen is nooit sprake geweest. Dat gold in nog sterkere mate in het Interbellum toen vrijzinnige theologen posities innamen van links tot uiterst rechts binnen het seculiere politieke spectrum.

Het wachten is nu op een boek over de maatschappelijke positie en betekenis van de Nederlandse vrijzinnigheid. Hierin zou alle waardevolle materiaal uit de hier genoemde studies en de uitgebreide historiografie van het Nederlandse liberalisme gecombineerd kunnen worden met een culturele en sociaal-economische analyse van de persistentie van de standenverhoudingen in Nederland.

Dirk Jan Wolffram, Rijksuniversiteit Groningen

NIEUWSTE GESCHIEDENIS

Till, M. van, *Batavia bij nacht. Bloei en ondergang van het Indonesisch roverswezen in Batavia en de Ommelanden 1869-1942* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 2006, Amsterdam: Aksant, 2006, 284 blz., ISBN 90 5260 228 X).

In een tijd dat Batavia een proces van modernisering onderging, 1869-1942, bloeide het roverswezen in de stad en Ommelanden. Op het hoogtepunt van het banditisme, tussen 1900 en 1920, kwam *rampok*, 'diefstal met geweld of de dreiging daarmee, gepleegd door meerdere personen' (12), twee à drie keer per week in Batavia en omstreken voor. De rampok was sociologisch gezien van belang vanwege de ondermijning van het staatsmonopolie op het gebruik van

³ Patrick van Schie, *Vrijheidsstreven in verdrukking. Liberale partijpolitiek in Nederland 1901-1940* (Amsterdam 2005); Meine Henk Klijsma, *Om de democratie. De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 1901-1946* (Amsterdam 2008).

geweld en de grote aandacht die het fenomeen genoot in Europese kringen. Van het banditisme en de reacties van de rest van de samenleving daarop valt veel te leren over het moderniseringsproces en de ontwikkeling van het staatsgezag.

De opkomst van het roverswezen tussen 1870 en 1920 hing volgens Van Till samen met een aantal factoren. Rampok was een van de weinige lucratieve inkomstenbronnen op het Javaanse platteland. Door de toenmalige rappe uitbreiding van de gegoede bevolking vielen er geld, sieraden en draagbare luxegoederen te roven. Het invoeren van straatverlichting maakte de ouderwetse stille inbraak in het donker minder eenvoudig, terwijl de gelijktijdige invoering van de revolver een brutale gewelddadige overval juist vergemakkelijkte. De aanvankelijk weinig succesvolle reorganisatie van het politiewezen tussen 1890 en 1920, op zichzelf een uiting van de modernisering van de maatschappij, maakte de pakkans van bandieten betrekkelijk gering. Het roverswezen rond Batavia past dus goed in de theorie van Thomas W. Gallant, dat banditisme onderdeel uitmaakt van 'staatsvormingsprocessen tijdens de overgang van een meer traditionele naar een kapitalistische economie' (14). De bandieten waren zelf overigens goeddeels uitgesloten van de kapitalistische economie.

De eerste decennia waren de bandieten omgeven met het nodige charisma. Wanneer zij bij hun aanhouding omkwamen in een vuurgevecht, wat geregeld voorkwam, of zich in een mentale krachtmeting met de politie kranig hielden, deed zelfs hun arrestatie geen afbreuk aan de mythevorming. De rovers hadden dikwijls meerdere vrouwen, bijvrouwen en maîtresses – op zichzelf een verklaring voor en uiting van hun charisma – en via hen zetten zij een sociaal netwerk op. De rovers trokken in wisselende groepen erop uit en vormden geen vaste bendes. Tot hun uitrusting behoorden amuletten, magie, kalenders voor het op bovennatuurlijke wijze berekenen van de juiste dag voor een overval, ingenieuze vermommingen en vuurwapens.

In de twintigste eeuw probeerde de overheid met nieuwe middelen greep te krijgen op het banditisme. Allereerst begon de staat met het een voor een opkopen van de landerijen in de Ommelanden, die elk een wereld op zich vormden. Daarnaast werd het researchewerk weggehaald bij het binnenlands bestuur en het politieapparaat geprofessionaliseerd. Moderne technieken zoals het nemen van vingerafdrukken vervingen de beproefde methode van het gebruik van informanten. In de negentiende eeuw was de scheidslijn tussen bestuurder en informant enerzijds en crimineel anderzijds niet altijd scherp getrokken geweest. Nu werd door de professionalisering de afstand tussen politie en rovers vergroot.

Margreet van Till gaat herhaaldelijk in debat met andere auteurs, waarbij ze geen ontzag toont voor gevestigde namen. Haar werk krijgt daardoor een groter belang dan een beschrijving van het roverswezen *an sich*. Zo verwijt ze Eric Hobsbawm onvoldoende in te zien dat de sociale bandiet geen universeel fenomeen was, maar wat betreft Nederlands-Indië het product van de verbeelding van de middenklasse. De rovers van Batavia waren uit op louter eigen gewin en hadden geen Robin Hood-achtige bevoegenheid, die zich zou richten tegen de Europese elite of de staat.

Met Robert Cribb is ze het oneens dat vooroorlogse bendeleiders zich opwierpen als revolutionairen in de Indonesische vrijheidsstrijd. Cribb was tot zijn conclusie gekomen door vanaf de revolutiejaren terug te kijken en zich af te vragen wat revolutionairen voor de oorlog hadden gedaan. Van Till, de omgekeerde weg bewandelend, vond slechts één rampokleider die later een revolutionaire carrière maakte. Verder, stelt Van Till contra Cribb, was de aard van de geweldpleging bij de overvallen wezenlijk anders dan het veel bloediger geweld uit de revolutionaire tijd. Bovendien waren vuurwapens zo algemeen dat de rovers zeker niet de enige Indonesiërs waren die bij het uitbreken van de Indonesische revolutie hierover beschikten.

Van Till vindt in Batavia evenmin empirisch bewijs voor het idee van Henk Schulte Nordholt en Onghokham dat op het Javaanse platteland zogenaamde *jago's*, vechtersbazen annex bandieten, een informeel verlengstuk van de koloniale staat vormden en het gezag representeerden waar de formele macht van de staat niet verder reikte. Hoewel in de Ommelanden van Batavia enige contacten tussen lagere ambtenaren en bandieten bestonden, die breeduit werden uitgemeten in de pers, was er volgens haar te weinig bewijs om van een structurele samenwerking te kunnen spreken. Terwijl de rurale *jago* volgens Schulte Nordholt en Onghokham vooral bescherming bood, en dus de orde handhaafde, was daar geen sprake van bij de rampokker in Batavia en Ommelanden.

In al deze debatjes scoort Van Till haar punten op basis van gedegen empirisch onderzoek. Zij heeft zich vooral gebaseerd op Nederlandse en Maleise kranten en koloniale archieven bewaard in Nederland en Jakarta. Herhaaldelijk geeft Van Till rekenschap van de problemen met de bronnen. De sensatiepers neigde naar overdrijving. Aan een overval met een buit van minder dan f25 verspilde het *Bataviaasch Nieuwsblad* geen inkt; een overval met excessief geweld en Europese slachtoffers of daders kreeg wel aandacht. Het simpele feit of de overval op grote dan wel kleine afstand van de redactionele burelen plaatsvond, had invloed op de kans dat erover bericht werd. Een kleine tragedie is dat de achterkleinzoon van A.W.V. Hinne, kort voordat Van Till hem traceerde, de brieven van deze befaamde politiecommissaris had weggegooid.

Een punt van kritiek is dat er enige herhalingen in de tekst zitten, zoals de bespreking van de *jago* (22-25 en 89-92), het lenen van vuurwapens van lagere Indonesische bestuursambtenaren (87, 97 en 103), de verwijzing naar de Italiaanse bandiet Rinaldo Rinaldini (169 en 179) en de anekdote van de rover Gantang, die in een vuurgevecht galant bereid was kogels aan de politie af te staan, toen de laatsten door hun munitie heen waren (104 en 178). Al met al is Margreet van Till erin geslaagd een lezenswaardig boek over banditisme te schrijven, waarbij ze meer doet dan alleen spannende verhalen over roverhoofdmannen te vertellen.

Freek Colombijn, Vrije Universiteit Amsterdam

Coninck, P.J.M. de, *Een les uit Pruisen. Nederland en de Kulturkampf, 1870-1880* (Oorspronkelijk dissertatie Leiden 1998, Hilversum: Verloren, 2005, 431 blz., €40,-, ISBN 90 6550 859 7).

[...] so können Sie mir vielleicht nachweisen, daß ich mir geirrt habe [...] aber nicht nachweisen dass ich das nationale Ziel einen Augenblick aus den Augen verloren habe'. In 1881 rechtvaardigde Bismarck met deze woorden zijn *Kulturkampf* tegenover de Reichstag.¹ De strijd tegen de invloed van de ultramontaanse katholieken had excessen gekend, maar het doel was, meende Bismarck, zo goed als bereikt: de Duitse katholieken waren Duitsers geworden en de invloed van Rome was teruggedrongen. Maar de *Kulturkampf* had ook een stempel op de nationale Pruisische politiek gedrukt. 'Kaum ein politischer Konflikt illustriert so klar wie der Kulturkampf, welche Auswirkung die deutsche Vereinigung auf die preußische Politik hatte: Sie verflüchtigte sich gewissermaßen', aldus Christopher Clark.²

Het kon ook eigenlijk niet anders. De Pruisische nationale eenwordingspolitiek was er immers één van confrontatie; in 1864 met Denemarken, in 1866 in de Duitse Oorlog met de onwillige Duitse staten en Oostenrijk en in 1870 met Frankrijk. De *Kulturkampf* lag in het verlengde van deze confrontatiepolitiek. Bismarck zag in de antiliberaal en conservatieve *syllabus errorum* van Pius IX een oorlogsverklaring en reageerde in 1873 met de beruchte Meiwetten om de greep van Rome op de Duitse katholieken tegen te gaan. Vooral van (ultramontaanse) geestelijken eiste hij loyaliteit. Ze dienden een *Kulturexamen* af te leggen, deden ze dit niet dan riskeerden ze gevangenisstraf of zelfs verbanning. De *Kulturkampf* eindigde rond 1878 met de opkomst van het socialisme en de verkiezing van een nieuwe paus – de 'progressievere' Leo XIII – maar het ultramontaans katholicisme bleef ook daarna in de ogen van velen, met name liberalen en Duitse nationaal-conservatieven, een gevaar voor de natie.

Pieter de Conincks *Een les uit Pruisen* – een geactualiseerde handelseditie van een gelijknamig proefschrift uit 1998 – gaat over deze spanning tussen het aan Rome gehoorzame ultramontaans katholicisme en het proces van natievorming. Aan de ene kant onderzoekt De Coninck de ontwikkelingen in Nederland gedurende de jaren 1870 op het terrein van verzuiling, natievorming en de veranderende verhoudingen tussen staat en kerk. Aan de andere kant probeert hij deze ontwikkelingen tegen de achtergrond van de *Kulturkampf* in Duitsland te plaatsen, en te achterhalen of de gebeurtenissen in het jonge Duitsland invloed hebben gehad op de positie van de katholieken in Nederland. De Coninck rechtvaardigt deze tweeledige, en tevens deels comparatieve vraagstelling, door te stellen dat een antwoord op de vraag waarom de ultramontaanse kwestie in de Nederlandse politiek anders werd uitgevochten dan in Duitsland het inzicht in de Nederlandse geschiedenis kan vergroten. 'De *Kulturkampf*', zo stelt hij, fungeert hierbij in zekere zin 'als een spiegel voor de Nederlandse situatie'.

¹ Christopher Clark, *Preußen. Aufstieg und Niedergang, 1600-1947* (München 2006) 657.

² *Ibidem*.